

jól. A *Spanyolok Debrecenben* című fejezetnek például találhatóbb lett volna a *Habsburg segélyhadak* címét adni, hiszen az említett spanyolokról mindössze három mondat szól. A 213. oldalon szerepel egy elgépelés János király rokonsági viszonyait illetően, a 236. oldalon pedig János Zsigmondot fejedelemnek nevezi, holott 1563-ban még a választott királyi címet viselte. E hibákat gondosabb lektori munkával ki lehetett volna szűrni.

Csepregi Zoltánnak a Szapolyai országrész reformációját és egyházi irodalmát bemutató írása néhány kisebb esettanulmányból áll (Bebek Imre prépost esküvője, segesvári hitvita, brassói reformáció, marosvásárhelyi hitvallás), amelyek a szerző korábbi munkásságából már ismerősek lehetnek. Nem véletlenül ezeket a momentumokat emelte ki, ugyanis az első három eseménynél megfigyelhető a Szapolyai-család egyik tagjának személyes beavatkozása, a negyedik létrejöttéhez pedig többek között az uralkodóház támasza, Petrovics Péter protestánsbarát tevékenysége készítette elő a talajt.

Ács Pál a Szapolyai családhoz közvetlenül kötődő magyar nyelvű irodalmi alkotásokat mutatja be tanulmányában, elsősorban azt, hogyan értékelték a Szapolyaiakat a nemzeti királyság híveinek számító írók, és hogyan interpretálták a dinasztia lengyel kapcsolatait. Rövid ismertetőt kapunk a magyar nyelven is alkotó renegát Murád dragomán kísérletéről, amelyben protestáns érvrendszert felhasználva bátorít az iszlám hit felvételére. Kasza Péter a Szapolyai-udvarhoz kötődő, latinul alkotó szerzők bemutatásával hívja fel a figyelmet arra, hogy a Báthory-kori erdélyi kulturális virágzást ez a korszak alapozta meg.

Varga Szabolcs második írása I. János udvarának reprezentációjáról szól. Jól illeszkedik a kötet művelődéstörténeti „blokkjába”, ugyanis foglalkozik a király személyes műveltségével, mecénási tevékenységével és építkezéseivel, olyan témákkal, amelyeket eddig alig ismertünk. Arról is külön fejezetben ír, hogy milyen király szeretett volna lenni János, ha uralkodása nem sodródik kényszerpályára. Végül azért is szerencsés e tanulmány elhelyezkedése, mert a dinasztia hagyatékával és emlékezetével foglalkozó írások előtt apa és fiú, a király és a fejedelem temetésével is foglalkozik, amelyek szintén alkalmat adtak a reprezentációra.

A két utolsó tanulmány témája a Szapolyaiak hagyatéka. Bubryák Orsolya a forrásokban megjelenő tárgyi emlékeknek, különösen János Zsigmond aranykeresztjének szentelte írását, kitérve arra, hogy a műtárgy forrásokban olvasható történetével kapcsolatban mi az, ami elfogadható, és mi az, ami megalapozatlannak tűnik. Fontos megjegyezni, hogy a legtöbb bemutatott kincsről már csak az írásos források adnak hírt, míg a Szapolyaiakhoz kötött valóban fennmaradt tárgyak provenienciája bizonytalan hitelességű. Varga Szabolcs kötetzáró írása azzal foglalkozik, hogy milyen kép maradt fenn a családról az elmúlt századokban. A szerzőnek szükségképp válogatnia kellett a bemutatott szerzők között, mindenesetre sikerült néhány meglepő, de fontos állítást megfogalmaznia, például azzal kapcsolatban, hogy – szemben a Hunyadiakkal – a nemzeti érzésektől fűtött reformkor, a dualizmus és a Horthy-kor sem kedvezett e nemzeti dinasztia megítélésének.

Végül ismét hangsúlyozni kell, hogy ezzel a kötetrel még korántsem merítették ki a Szapolyai-kor kutatásával kapcsolatos lehetőségeket, a szerzők számos témát (például I. János udvartartása, országrészének igazgatása) nem vagy csak meglepően rövid terjedelemben tárgyalnak. Sokatmondó e tekintetben, hogy a Mohács utáni időszakról foglalkozó tanulmányok apparátusában a nyomtatott forráskiadások és a szakirodalom erős túlsúlyban vannak a kiadatlan levéltári forrásokhoz képest. Ez annak fényében érthető, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött, 1526–1571 közt keletkezett iratanyag digitális publikálása csupán 2018-ban kezdődött el, és még nem fejeződött be. Bízhatunk abban, hogy a világhálón elérhető forrásanyag folyamatos bővülésével a jövőbeli tanulmányok hivatkozásaiban egyre több kiadatlan forrás fog feltűnni.

Csermehyi József

DIE BISCHÖFE DER DONAUMONARCHIE 1804 BIS 1918

Ein amtsbiographisches Lexikon Band I. Die röm.-kath.

Kirchenprovinzen Gran, Kalocsa, Erlau im Königreich Ungarn

Hrsg. Rupert Klieber unter Mitarbeit von Péter Tusor

Duncker–Humblot, Berlin 2020. 661 oldal

A bécsi egyetemen egyháztörténelmet oktató Rupert Klieber vezetésével folytatott nagyszabású projekt első – magyar vonatkozású – eredménye a Dunai monarchia püspökei című kézikönyv most megjelent kötete. A vállalkozás kezdetben csupán az 1816-ban Bécsben alapított és 1918-ig működő felsőfokú központi papnevelőintézet, az Augustineum növendékei életrajzi lexikonjának elkészítését tűzte ki célul, ám a projekt idővel mind kronológiailag, mind tartalmilag kilépett az eredeti keretek közül. Végül a római Collegio Teutonico del Campo Santo egykori rektora, Erwin Gatz nevéhez köthető hatalmas német életrajzi lexikon kötetének mintájára a kutatást az 1804–1918 közötti formájában működő Habsburg Monarchia egészére kiterjesztették. A vállalkozás kibővítésekor kialakított koncepció mindazonáltal jelentős mértékben eltér az inspirációként szolgáló német biográfiai lexikon modelljétől. A legjelentősebb – címében is jelzett – különbség, hogy a cél immár nem egy szokványos, a szócikketek alfabetikus rendben tartalmazó életrajzi adattár elkészítése lett, hanem egy „hivatali-életút lexikon”: azaz az egyes személyek életpályáját egyházmegyénként kronologikus rendben, mintegy egyházmegye-történeti keretbe illesztve tárgyaló kézikönyv összeállítása. Jóllehet, a koncepcionális újításnak elsősorban a kötet szerkezetét, illetve a szócikkek belső felépítését kellett volna csupán érintenie, ez sajnálatos módon a feldolgozott egyházi személyek körének szűkítésével is együtt járt. A Gatz-féle lexikonoktól eltérően nem csupán a segédpüspökök maradtak ki, hanem a káptalani helynökök is. Pedig a 19. században gyakran egészen hosszú pályára nyúló széküresedések idején ők kormányozták az egyházmegyéket, így egyházi pályájuknak és hivatali működésüknek ismertetése egy intézménytörténeti megközelítésű kézikönyvben különösen indokolt lett volna. Főképp, mivel a kötetbe ugyanakkor bekerültek kinevezett, de széküresen a történelmi helyzet változása miatt elfoglalni nem tudó püspökök is, mint például Horváth Mihály.

A Magyar Királyság esztergomi, kalocsai és egri római katolikus érseki tartományainak püspökeit, valamint a pannonhalmi nullius apátság főapátjait bemutató kötet egy négy kötetesre tervezett munka első darabja. A további kötetek a tudatosan választott politikátörténeti időhatárokon belül, nagyobb földrajzi régiókba sorolva tervezik az összetett birodalom egyháztartományainak püspökeit bemutatni. A második kötet a déli (olasz, horvát) régió, a harmadik a nyugati és északi (osztrák, cseh, lengyel) területek római katolikus egyháztartományait követik, míg az utolsó kötetbe a jelentősebb ortodox és görögkatolikus egyháztartományok kerülnek. Kétségtelenül nem egyszerű egy földrajzilag ilyen összetett és jelentős időtávot átfogó egyháztörténeti kutatás esetében olyan rendezőelvet találni, amely egységes, világos és ugyanakkor a történelmi változások dinamikáját is jól tükrözi. A négy kötet koncepciója, és így az itt tárgyalt – Magyar Királyságra vonatkozó első – kötet makroszerkezete mindazonáltal több kérdést is felvet.

A szerkesztő-projektvezető a kötetek elrendezését Cölestin Wolfgruber 1900-as állapotokat rögzítő térképének (Kirchenkarte von Österreich–Ungarn) beosztására építette. A neves osztrák bencés egyháztörténész jól követhető, római és arab számokat kombináló számozást vezetett be a korabeli monarchia egyes egyháztartományaira és egyházmegyéire, ami lehetővé teszi, hogy egy többször áthelyezett püspök esetében megfelelő és egyszerű utalási rendszert lehessen alkalmazni az állomáshelyek jelölésére. Hátránya viszont, hogy egy adott állapotot rögzít és így a vizsgált korszakon belüli egyházszerkezeti változásokat nem teszi nyomon követhetővé.

Ez annak ellenére problematikus, hogy egyházszerkezeti szempontból az 1804–1918 közötti hosszú évszázad viszonylag „békésnek” tekinthető: az új egyházmegyék és egyháztartományok felállításának 18. század végi, 19. század eleji hulláma eddigre már jórészt lezárult. Az 1900-as állapotokból kiinduló statikus szerkezet miatt viszont csupán az egyháztartományok rövid történeti vázlatából derül ki, hogy a Zágrábi római katolikus, illetve a Gyulafehérvár–Fogarasi görögkatolikus egyháztartományok 1853. évi létrehozásáig az alájuk sorolt egyházmegyék az Esztergomi, illetve Kalocsa-Bácsi érseki tartomány szuffragán püspökségei voltak. Meglehet, valamennyi görög rítusú egyházmegye a negyedik kötetben kap majd helyet, ugyancsak kérdéses, vajon a vizsgált korszak jelentős részében vagy egészében a latin rítusú egyháztartományokba tartozó görögkatolikus egyházmegyék (például az 1816-ban alapított Eperjesi, vagy éppen az 1912-ben felállított Hajdúdorogi) – amelyek nem sorolhatók semelyik, a korszakban felállított görögkatolikus metropoliához – hova kerülnek a vállalkozásban? Nyilván lehet azzal érvelni, hogy a kézikönyv elsősorban a püspökök életpályáját kívánja bemutatni, mégis az egyháztartományok szerinti rendező elv miatt nem lesz egyszerű dolga az olvasónak, ha egy-egy ilyen – a korszakban egyháztartományt váltó vagy latin egyháztartományba tartozó keleti rítusú – egyházmegye püspökét kívánja megtalálni.

A kötetben erősen érzékelhető, hogy a nagyszabású vállalkozás megvalósítása során a kutatásvezető a nemzeti érzékenységeket is törekedett figyelembe venni. Ennek – a papságnak a 19. századi nemzeti ébredésekben játszott szerepe miatt nyilvánvalóan meg nem kerülhető – kihívásnak Rupert Klieber oly módon kívánt megfelelni, hogy a korabeli Magyar Királyság két leginkább meghatározó római katolikus etnikai közösségének megfelelően két kutatócsoportot állított fel: egy magyart, Tusor Péter vezetésével és egy szlovákot, Emília Hrabovec irányítása alatt. Az egyes egyházmegyék és püspökök történetének megírását pedig döntően a mai országhatárokról tekintettel osztotta ki: a felvidéki egyházmegyék történeti vázlatát, illetve a felvidéki egyházmegyékben életútjukat befejező püspököket bemutató szócikkekét szlovák szerzők kapták, a többi fejezet magyar szerzőnek jutott. (Kizárólag a pályafutását a Magyar Királyságon kívül kezdő három püspök egyikének, Pyrker egri érseknek az életrajzát készítette osztrák szerző.)

Ugyancsak a nemzeti érzékenységek és ellentétek feloldását célozta a személy és helynevek írásmódjának egységes rendszerezése. A keresztnevek mind német változatban szerepelnek (a kötet végén konkordancia jelzi a nemzeti nyelvi változatokat), a családneveknél a szócikk szerzője, illetve a nemzeti kutatócsoport vezetője döntött az elsődlegesen használt formáról, de a névvariánsokat is feltüntették. A helyneveket illetően ugyancsak két szempont érvényesült: a püspöki székek és fővárosok egységesen a korabeli német alakot, illetve amennyiben ilyen nincsen, az egykorú hivatalos formát követik. Kisebb települések nevének szintén a német alakot használták, első említésnél azonban szerepel a mai elnevezésük és – amennyiben ettől eltér – a magyar változat is.

Míg a személy- és helynevek írásmódjában kidolgozott kompromisszumos rendszer elfogadható – bár a magyar olvasó számára néha nehézkes –, a szerkesztői kiegyensúlyozó szándék kevésbé sikeres az egyházmegyétörténeti vázlatok, illetve az életrajzi szócikkek esetében, ahol adott esetben már jelenlegi történeti ismereteink meghamisítását súroló állítások is megmaradtak. Ilyen például a Nyitrai és Besztercebányai egyházmegyék történetének áttekintésekor a Nagymorva Birodalom egyházszerkezetével való kontinuitás hangsúlyozása (61., 110.), vagy ugyancsak a Besztercebányai egyházmegye történetét bemutató fejezetben az az – önálló egyházmegye szlovák jellegét kidomborítani szándékozó – tévedés, miszerint az első püspök, Berchtold Ferenc vezette volna be a korábbi esztergomi rítus helyett a római liturgiát, holott arra már Pázmány Péter alatt sor került az egész királyságban. (61.) A püspökéletrajzok esetében sem igazán az a zavaró, hogy a szlovák szerzők ismételtelen kiemelik az adott személy szlovák identitását, vagy éppen szlovák nemzeti mozgalmat támogató tevékenységét. Sokkal inkább az, hogy olykor még két szlovák szerző állítása között is ellentmondásokra akadhatunk. A korszak utolsó besztercebányai

püspökét, Radnai Farkast illetően Bernard Jozef Meliš OP például azt állítja, hogy nem is tudott szlovácul (64.), ezzel szemben az püspök életrajzát összeállító Gabriel Brendza olyan forrást idéz, miszerint Radnai „tökéletesen bírta a többségi szlovák nyelvet”. (81.)

A 19. századi egyháztörténelmet és püspöki életpályákat illető, nemzeti alapon vitázó interpretációk kiegyensúlyozásának szándéka egy egészen szokatlan és vitatható megoldást is eredményezett a kötetben. Klieber azzal az indokkal, hogy kutatásvezetőként a beérkezett szövegek nyelvi és szemléletbeli kiegyensúlyozottsága érdekében minden írásba bele kellett nyúlnia, és mintegy azért, mert így magát tekinti felelősnek a szövegek végső változatáért, valamennyi szócikk szerzője mellett társszerzőként feltüntette a saját nevét. Ez a felelősségteljes (fő)szerkesztői munkát „általános szerzői” tevékenységként felfogó eljárás módja meglehetősen furcsa és sérelmes az egyes szerzőkre nézve. Ráadásul az sem világos, miért szerepel a szerkesztő az életrajzi szócikkek után második, ellenben az egyházmegyétörténeti vázlatok esetében első szerzőként.

A röviden vázolt kritikus pontokkal együtt a Magyar Királyság római katolikus egyháztartományainak hivatali életrajzait tartalmazó kötet hasznos kézikönyvként szolgálhatja a 19. századi (egyház)történeti kutatásokat. A kötet élén Adriányi Gábornak a korszak egyháztörténetének magyar sajátosságait összegző tanulmánya áll, ami a magyar egyházszerkezetet és annak történetét kevésbé ismerő – külföldi – olvasó számára is megfelelő kontextust kínál az egyes életutak értő olvasásához. Hasonló szerepet játszanak az egységes szerkezetben készült egyházmegye-történeti vázlatok is, amelyekből az egyházszerkezeti egység létrejöttén, kiterjedésén és intézményein kívül az egyes egyházmegyék 1804 és 1918 közötti történetének főbb vonásai, illetve olykor egyes egyházmegyék 1918 utáni történetének alakulása is megismerhető. Az informatív statisztikai adatokhoz minden esetben tartozik egy rövid elemzés, amely segíti az adott egyházmegye sajátosságainak megismerését.

A főpásztorokról szóló pályaképek bővebbek egy szokványos életrajzi lexikon szócikkeinél, mivel külön figyelmet szentelnek annak is, miként használták fel a püspökök javadalmait, mennyire hatékonyan irányították gazdasági ügyeiket vagy éppen milyen szellemi-lelki programot képviseltek főpásztori szolgálatuk során. A püspöklexikon esetében kissé erőltetettnek tűnő szerkesztői szándék, hogy a „maszkulin” katolikus egyházi hierarchia világában politikailag korrekt módon a női dimenziót is megjelenítse, szerencsére nem hat zavaróan: leginkább a főpápok leánynevelés terén játszott szerepében, olykor egy-egy személy életére jelentősebb hatást gyakorló női rokon említésében jelentkezik.

A két hasámban szedett püspökéletrajzok között rendszeresen találkozunk körülbelül féloldalas szövegekkel, amelyek nemcsak egy-egy jelentősebb főpásztor életútjának értékelő összefoglalását kínálják, hanem tágabb összefüggésekre vagy tipikus jelenségekre is felhívják a figyelmet. Olvashatunk például a főpásztorok vitatott öröklési gyakorlatáról (31.) a különleges pápahűséget tanúsító, ultramontán vagy „római” (37., 125., 163.), illetve udvarhú (476.) és udvari kancellárián keresztül karrierjüket építő (96.), kitűnően gazdálkodó (44.) vagy ellenkezőleg: egyházmegyéjüket csődbe juttató (243.), janzenista szellemiségű (144.), koadjutor funkcióból a megyés főpásztori székbe lépő (405.) vagy éppen a nőnevelésben kiemelkedő szerepet játszó (176.) püspökökről.

Az életrajzokat jó minőségű fotó- és térképreprodukciók gazdagítják. Alapvető tájékozódásra ezek a térképek is alkalmasak, de talán felhasználóbarátabb megoldás lett volna, ha ezen illusztrációkon kívül minden egyházmegye-történeti vázlathoz illesztettek volna egy-egy testreszabott, jó felbontású fekete-fehér térképet. Egy ekkora vállalkozás keretei között bőven elvárható ilyen egyedi térképek elkészítése.

Nem jellemző, hogy az olvasó egyben végigolvasson egy kézikönyvet vagy lexikont. Az átlagfelhasználó így elsősorban a viszonylag terjedelmes, és legtöbbször alapkutatások eredményeit is felhasználó életrajzokat tudja hasznosítani. Ezek ugyan nem érnek fel egy-egy életrajzi

monográfiával, mégis gazdag információt kínálnak. Fő hátrányuk, hogy az elsődleges szakirodalomban való tájékozódásra csak korlátozottan alkalmasak: a magyar szerzők szinte kizárólag csak a magyar, a szlovákok pedig a szlovák historiográfiai előzményekre támaszkodnak, míg a közös pontot a német, esetleg latin nyelvű kiadványok jelentik.

Egy-egy konkrét főpapi életút megismerésén túl a kötet ugyanakkor átfogóbb elemzésekhez is kiindulópontot kínál: az életpályák, áthelyezések rendje például az egyházmegyék (jövedelem szerinti) rangsorolását szemlélteti. Az életrajzok párhuzamos olvasása egyúttal a partikuláris nemzeti mozgalmak és az univerzális egyház képviselőinek összetett viszonyát is érzékelteti. A kötet végül arra is bőséges adattal szolgál, hogy mennyire helytelen a katolikus egyházat vagy akár a felsőklérust monolit egységnek kezelni: nemcsak az egyes püspökgenerációk között figyelhetők meg mentalitásbeli különbségek, hanem egy adott időpontban – például 1848-ban vagy 1870-ben – is sokféle állásponttal találkozunk a magyar püspöki karon belül.

Összességében megállapíthatjuk, hogy az elsősorban a nemzetközi tudományos közösségnek szóló, a Dunai monarchia püspökeinek életpályáját bemutató lexikon jól használható, ám hibáktól nem mentes kézikönyv.

Fejérvy András

A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK ELMÚLT 100 ÉVE

Nemzetiségpolitika és helyi közösségek

Szerk. Eiler Ferenc – Tóth Ágnes

Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum, Bp. 312 oldal

20. századunk fontos metszete kapott új szakkönyvet: a német kultúrtudatú és/vagy államilag németté nyilvánított magyarországi lakosság kisebbségi helyzetének világa, ezen belül is különösen az „önszerveződés kereteinek megteremtése” a „befogadó nemzet” mindenkorli közegellenállásában. (7.) A szerkesztők a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete és a Pécsi Tudományegyetem Német Alapítványi Tanszéke által 2018-ban tartott konferencia előadásait érlelték tanulmánykötetté.

A kötet élén Eiler Ferencnek a hazai nemzetiségpolitikáról adott önálló áttekintése – mely hangsúlyozza: németiségünk maga volt az *örzött kisebbség* – jó előre segít egybelátni az egyes mélyfúrások fejezeteit. Minthogy az 1945 előtti helyzetet több szerző számottevő átfedéssel tárgyalja, olvasataink a korszakról összképigénnyel fellépő érdeklődők számára szinte egyetlen elbeszéléssé fésülhetők. Míg korábban egy modern nemzetállam – magyar kultúrhegemóniájú – társadalmába várták megérkezni (és engedték beérkezni) a nemzetiségeket, Trianonnal a közgondolkodás „a nemzet etnocentrikus felfogása” felé mozdult. A „kisebbség” terminusát az elcsatolt országrészek magyarjainak tartották fenn, hiszen a magyar traumaközösségben legjobban a magyarellenés diszkriminációk erősíthették a világ felé sugározandó „áldozat-narratívát”. A két világháború közti Magyarországon a kulturális homogenitás programja szilárdult meg, a konklúziókból pedig kimaradt a revíziós követeléseknek a néprajzi választóvonalakhoz igazító mérséklése. (13. skk.)

Bár a békeszerződések korszelleme legalábbis előzékenységet diktált a kisebbségek iránt, és gazdag nemzetiségi csoportjogok nemzetközi védelmi rendszere jött létre, a gyakorlatban nagyhatalmi pártfogás nélkül a panaszjog papíron maradt. A Horthy-korszak magyar kormányai a nemzetiségpolitikát maguk is „szigorúan és konzekvensen belügynek tartották”. (30.) Németiségünk mégis minősített „kisebbségi” státust kapott, a kérdés csak az, hogy – egy kora-

beli fordulattal élve – vajon „okkal vagy politikából”? A kötetből kitűnik: kormányainkat nem elvi meggyőződés vezette, hanem a méltányos kisebbségpolitika „külföld előtt szimpatikusabb iránya” (Bleyer Jakab kifejezése) és „revízióképességet” növelő perspektívája. Ám ez legfeljebb pragmatikus gesztuspolitizálás volt a külpolitikai napállás és szélirány függvényében. Abszolút értékű a visszanyert belállami stabilitás vált. És a bejártott bünbakképzések mentén mind az államvezetés, mind a többségi társadalom bizalmatlanul tekintett minden „kisebbségi törekvésre” (49.) – amiket már készen várt a „destruktív elemek” stigmáfolgalmá. Láthatóan mélyen meghatározó maradt az exkluzivista magyar nemzetépítői tudat, ami a megfogalmazódó nemzetiségi igényeket olyan „felbátorítások, túlkövetelések” tüneteinek látta, melyek megghiúsítják az „egy egységes nemzettestté” olvadást. (99., 51.) Ezért a bethleni vezetés – a jogbiztosító deklarációk mögött – a kontrollstruktúrák maximumával igyekezett pórázra kötni a nemzetiségi arcú társadalmi aktivitásokat.

Holott ez árnyékharc volt: a Magyarországi Német Népművelési Egyesület (MNNE) az évtizedben semmilyen többletelvárást nem támasztott, épp csak a törvényi jogosultságok teljesüléséhez kért „megértő közreműködést”. Válaszul sablonos háritások érkeztek, vagy a helyi értelmiség önfényező téveszméi a magyar nemzet „gavallériájáról”. (61.) A hatósági jogszolgáltatás pedig a legkisebb zokszót is hajlamos volt a „pángermán agitáció” gumifogalmába öltöztetni és bőséges ellenkezőbe fogni. Ezért – ahogy azt Spannenberger Norbert német forrásbázison kimutatja – a laza sejtekből felépülő egyesület „sorsa lokális konfliktusok tömkelege volt”. (135.) A vármegyei és települési közigazgatás „gáncsmunkáját” Marchut Réka ábrázolja részletesen – a saját nyelvén beszélni hagyott kort nemcsak *megértve*, de *megérezte*. A forrástanúságok a *vis inertiae* nemesi vármegyei ellenállási hagyományát idézik, csak éppen rövidlátó szűkkeblűségtől fűtve. Ugyanakkor a központi rendelkezések alsó szintű kisiklatása „a magyar kormányok” elnéző, ráhagyó hajlandóságával is találkozott, ami továbblegitimálta a manipulációkat. Igaz, a jogok címzett oldalán a megélhetésében nagyvárosi piacok felé gravitáló német lakosság – „deutschungar”-tudatával – maga is „közönnyel” viszonyult az iskolai tannyelv németesítési törekvései iránt. (62. skk.)

Egy túlnyomóan katolikus vallású német népesség sorsa politikai szereptudatú egyháznak a magatartásától is függött, amit Grósz András vett szemügyre. (Tanulmányában a tüpontos és találó forráscitátumok remek lépőkövei a mérlegelni valóknak.) „Szelt egyházmegyei” okán a hazai katolikus egyházat a kormánypolitikára való rászorultság jellemezte. Az *egyetem*es vallás emberei sokszor érezték úgy, hogy óvakodniuk kell a „hazafiatlanság” vádjától; a helyi német nyelvi és kulturális törekvéseket „kenyeret” nem érdemlő „kövel dobálásnak” és nagyrészt a Bleyer Jakab nevével azonosított „idegen befolyás” következményének értékelték. (70. skk.) A főpapi szint igen fejlett politikai ítélőerőre és józan múltértelmezésre, valamint „a legnagyobb [politikai] tapintattal” történő ügykezelésre (112.) egyaránt szolgáltat példákat, ám egyképp a szervezett egyházi hitélet nyugalma tartotta szem előtt. A gyakorlatcentrikus alsópapság gyakran „felvilágosító szavalkal” tenne „az asszimiláció fokozásáért” – miközben rivális világnézeti mozgalmak versenylőnybe kerülését is észreveszi. (81.) És feljegyzésre érdemesek a kórusból kibeszélő plébánosok, akiknek a „szupranacionális” jelleg vagy a liturgianyelvi engedmények melletti kiállása a kor akusztikájára tekintettel „meghurcolásukhoz” vezetett. (29.) A népiskolai oktatást a Buda-környéki „német településeken” vizsgáló Somlai Péter Ferenc arra derített fényt igényes adatközpontú oknyomozásával, hogy a vegyes vagy kisebbségi egynyelvű iskolatípusokra átállást mutató statisztikák mögött legfeljebb részleges megvalósulás rejtőzött.

Mindenesetre a kormányzati *húzd meg* évtizedében „a német identitást maga a közigazgatás is alakította [...] és erősítette, miközben épp ellene próbált fellépni”. (64.) Hiába jött aztán a 1930-as évek *ereszd meg*-je, mert jól érzékelhető volt, hogy a nagylelkűbb szabályozásokat „tétován” és félszíven hozták. Ez pedig csak adta a lovat az alkalmazás közegei alá, akik az új irány-